

Kun. dr. Gediminas Jankūnas

Josephas Ratzingeris ir reliatyvizmo diktatūra

Reliatyvizmas yra daugiabriaunis ir niuansuotas reiškinys, kurio esmė – abejoti, kad egzistuoja absoliuti ir objektyvi tiesa. Daugelis šiuolaikinių žmonių tokia mąstysena persiėmė pakantos ir pažangos labui. Josephą Ratzingerį šitai taip suneramino, kad jis šiam reiškiniui visada skyrė daug dėmesio.

Kardinolas Ratzingeris, paskelbęs per 1500 publikacijų, yra vienas produktyviausių autorių šiandiniame intelektualiniame pasaulyje. Tačiau, kaip pats pripažino, užkabinęs įvairiausias svarbias teologines temas, daugelio jų negvildena sistemškai ir išsamiai, ko pageidautų ir jis pats, ir jo skaitytojai. Ne išimtis ir reliatyvizmo tema. Daug kur apie tai užsimenama, dažniausiai netiesiogiai, bet vos sauželėje tekstų apie reliatyvizmą kalbama išplėtotai. Chronologiškai surikiuoti šie tekstai būtų tokie: 1) „Reliatyvizmas – pagrindinė problema šiandieniam tikėjimui“. Kreipimasis į Lotynų Amerikos vyskupų konferencijų mokymo komisijų pirmininkus, Gvadalahara, Meksika, 1996 m. gegužė; 2) Pratarinė naujam *Krikščionybės įvado* leidimui „Vakar, šiandien, rytoj“, 2000 m.; 3) Instrukcijos *Dominus Iesus* pristatymas, 2000 m.; 4) *Tiesa ir pakanta: krikščių tikėjimas ir pasaulio religijos*, 2003 m.; 5) *Be šaknų: Vakarai, reliatyvizmas, krikščionybė, islamas*, 2004 m.; 6) Homilija per šv. Mišias *Pro Eligendo Romano Pontifice*. 2005 m. Ratzingerį išrinkus popiežiumi Benediktu XVI, reliatyvizmas paminėtas daugiau negu šešiasdešimtyje popiežiškųjų tekstų, kaip antai vienoje enciklikoje, prakalbose per sekmadieninę Angelo maldą ir trečiadienines bendrąsias audiencijas, įvairiuose kreipimuosiuose į vyskopus, diplomatus, pasiuntinius, Romos kurijos ir Rotos narius.

Šiame straipsnyje daugiausia dėmesio skirsime Josepha Ratzingerio ištarams iki jo išrinkimo popiežiumi. Pabaigoje trumpai paminėsime, kaip jo požiūris toliau plėtojosi tapus Bažnyčios vadovu.

Ratzingerio atžvilgiu šioje srityje kyla keli klausimai: kaip jis apibrėžia reliatyvizmą? Kokie yra šio reiškinio padariniai? Kodėl reliatyvizmas tapo vyraujančia mūsų dienų filosofija? Kaip Ratzingeris siūlo reliatyvizmą įveikti?

Ratzingerį domina ne visos reliatyvizmo formos, pagrindinį dėmesį jis skiria moraliniam ir religiniam reliatyvizmui. Reliatyvizmas niekur geriau neapibrėž-

tas kaip homilijoje *Pro Eligendo Romano Pontifice*. Ten Ratzingeris pareiškė, kad reliatyvizmas yra šiandieninių laikų laikysena, „nieko nepripažįstanti kaip galutinio ir paskutiniu visų daiktų matu laikanti tik savo Aš ir jo įgeidžius“, blaškymasis „nuo vieno tikėjimo mokymo prie kito“.

Ratzingeris pripažįsta, jog reliatyvizmas yra teisėta priemonė filosofinėms ištarams tirti ieškant tiesos, tačiau mano, kad jis pranoko vien įrankio ribas ir pakilo ligi valdžios lygmens. Ignoruojant taikymo ribas, paprastas įrankis virto manipuliaciniu ginklu, valdomu įvairių totalitarizmu. Jaunystėje Ratzingeris tai asmeniškai patyrė augdamas nacistinėje Vokietijoje, kur, kas yra tiesa, nustatydavo partijos vadovai, o klaidinga žmogaus prigimties samprata nuvedė į Antrojo pasaulinio karo katastrofas, įskaitant holokaustą. Todėl, pasak Johno Alleno, „Ratzingerio pastangų išlaikyti tikėjimo tiesą nevalia laikyti tiesiog autoritariniu troškimu nurodyti, kokia mintis priimtina; to šaknys daug gilesnės.“ (1)

Anot Cicerono seno posakio, „*historia magistra vitae est* – istorija yra gyvenimo mokytoja“ (2). Ratzingeris tam tikrai pritaria. Jo baviškos aplinka, taip pat garbinga Miuncheno teologijos mokyklos tradicija išmokė branginti ir suvokti istoriją ne kaip atsitiktinių įvykių grandinę, bet kaip žmogaus ir Dievo sąveikos procesą. Tikroji tiesa yra už istorijos ribų, bet, kita vertus, istorija tampa prasminga tada, kai tiesa save įgyvendina istorijoje.

Akademinių studijų laikotarpiu Ratzingeris išsiugdė gilią pagarbą tokiems tiesos šaltiniams kaip krikščioniškasis apreiškimas ir Bažnyčios tradicija. Šventojo Augustino raštai paskatino Ratzingerį atkreipti dėmesį į žmogaus būvio tikrovę ir paskirtį, kai kiekvienas individas gali rinktis arba Dievo amžinąjį, arba šio pasaulio miestą. Ankstesnę Ratzingerio teologiją taip pat ženklino Augustino pesimizmo šešėlis, tačiau tai vėliau atsvėrė eschatologinė Bonaventūros vizija. Ratzingeris visada primindavo kitiems, kad pirminę nuodėmės padarytą žalą perkeitęs atpirkimas. Vis dėlto pasaulio gijimo procesas, prasidėjęs su mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus įsikūnijimu bei prisikėlimu ir vykdomas Bažnyčios misija bei tarnyste, nebus ligi galo įgyvendintas iki laikų pabaigos. Štai kodėl šiame gyvenime būtina nenukrypstamai žengti keliu į atpirkimą, atrandamą Jėzaus Kristaus asmenyje.

Šiuolaikinis reliatyvizmas ėmė smarkiai reikštis Apšvietos laikotarpiu, kai prasiskverbė ne tik į filosofijos fakultetus bei politikos pasaulį, bet ir, pasak Ratzingerio, į katalikų teologiją bei Bažnyčios kasdienį gyvenimą. Dangstydamasis pliuralizmu ir vadinamuoju

įkultūrinimu, šis reiškinys įkėlė koją į tikėjimo sritį ir tiesą apie Jėzų Kristų ir jo nepakartojamumą pasaulio išganymo lygmeniu pavertė reliatyvia. Ratzingeris tvirtai laikosi įsitikinimo, kad priemonė, kuri žmonija turi vesti per pavojingas šio pasaulio tendencijas, yra Bažnyčia. Štai kodėl taip esmingai svarbu pasiekti ir įgyvendinti Vatikano II Susirinkimo tikslus.

Tačiau jau Susirinkimo metu Ratzingeris giliai suvokė, jog ekumenizmo bei dialogo tarp religijų dingstimi keičiami tam tikri pamatiniai kristologijos ir krikščioniškosios antropologijos principai. Ilgainiui šios reikšmingos pozicijos dar labiau susilpnėjo. Ratzingeris jautė, kad labai svarbu dar kartą pabrėžti tikrąją krikščioniškojo apreiškimo Jėzaus Kristaus asmeniu reikšmę. Juk nustūmus Jėzų į šalį žmogaus pastangų kaip išganymo priemonių naudai, pasaulis, tiesą sakant, užsisklęstų savyje ir pats sau pakenktų. Kai Dievas nėra prasmės šaltinis, tiesos kriterijumi tampa pats žmogus.

Marksizmas ir liberalusis kapitalizmas sugebėjo tokią iliuziją įgyvendinti, tačiau galiausiai išaiškėjo, kad žmogus tada praranda laisvę ir virsta manipuliavimo, smurto ir terorizmo auka. Užmiršęs Dievą, jis nutolsta ir nuo žinojimo, kas iš tikrųjų esąs ir kokia jo tikroji prigimtis. Žmogus buvo sukurtas pagal Dievo paveikslą, ir, jei ta jo tikroji kilmė pranyksta tarp paties žmogaus pastangų vaisių, tiesa visada lieka iki galo nepažinta.

Ratzingeris puikiai suvokia, jog krikščioniškoji antropologija moko, kad dėl nuodėmės tikrovės žmogus tikruosius orientyrus gali surasti tik padedamas Jėzaus kryžiaus vertikalojo ir horizontalojo matmens. Žmogui prigimtiška samprotauti ir atradinėti, bet jame taip pat glūdi troškimas bei gebėjimas peržengti save ir šį pasaulį transcendencijos linkme. Kadangi žmogus yra gamtinė ir dvasinė būtybė, save jis pažįsta ir samprotaudamas, ir tikėdamas – vienas gebėjimas glūdi jo intelekto, kitas – širdyje.

Globalizacija ir technologijos pažanga lėmė sparčią idėjų sklaidą, sugriovė izoliaciją. Įvairių kultūrų nariai sužinojo apie kitas kultūras, pasaulėžiūras, kitus savivokos ir savo aplinkos supratimo būdus. Todėl vis daugiau ne tik apskritai krikščionių, bet ir – o tai neramina – katalikų nebemano, jog būtina išlaikyti Bažnyčios pamatus, ir yra įsitikinę, kad Bažnyčia turėtų priimti kultūrų ir įsitikinimų įvairovę. Pasaulinė ekonomika ir jos pastangos kovoti su globaliniu atšilimu ir pasaulio socialiniais sunkumais tampa galutinis tikrasis bet kurios politinės, socialinės ar net religinės sėkmės kriterijus. Tūkstantmečių sąvartoje Ratzingeris aptinka, kad pasaulį ima pavergti nauja diktatūra, kurią jis vadina *reliatyvizmo diktatūra*.

Kaip ją įveikti? Ratzingeris siūlo keturis būdus.

Pirma, jis pasitelkia reliatyvistų filosofinę metodologiją, t. y. griaua reliatyvizmą jo paties argumentais. Tokia loginė metodologija grumiantis su reliatyvizmu gali būti tam tikru mastu sėkminga ar susilpninti jo argumentaciją, tačiau vis dėlto lieka daugiausia vien intelektinėmis pratybomis. Ginčą galima laimėti, tačiau nuo to retai kas pasikeičia. Ratzingeris suvokia, jog artinantis prie reliatyvizmo vien iš intelektinės pozicijos vargu ar įmanu tikėtis, kad visas žmogus tikrai atsivers.

Štai kodėl kaip kitą būdą reliatyvizmui įveikti jis siūlo Pascalio lažybas. Principas *veluti etsi Deus daretur* – elgtis taip, tarsi Dievas egzistuotų ir būtų galutinės tiesos šaltinis – adresuojamas tiems, kurie nėra visiškai kurti Dievo klausimui, bet save dažniausiai priskiria agnostikams. Ratzingeris taiko Pascalio argumentą, sakantį, kad pagrindiniai veiksniai Dievo ir žmogaus tikrovei pasverti yra išvien širdis ir protas. Abu rodo kryptį, teikia saugumo ir gyvenimo stabilumo, pirmiausia pomirtinio gyvenimo klausimais. Tačiau ir tas pasiūlymas ribotas. Nors pripažįstama, kad būtinas ir protas, ir tikėjimas, bet tikėjimas čia remiasi ne transcendentine tikrove, bet žmogaus jausmų potyrių. Žmogaus jausmai neatveria tikrojo šaltinio tiesos, esančios už žmogaus emocijų ir subjektyvumo ribų.

Galiosiausiai trečiasis būdas reliatyvizmui įveikti yra dalyvavimas krikščioniškojoje liturgijoje. Šitaip randasi tikras Dievo ir žmogaus bendravimas. Ratzingeris įrodinėja, kad nuoširdus dalyvavimas tinkamai švenčiamejoje krikščioniškojoje liturgijoje atveria žmogų artimam ryšiui su Dievu tarpininkaujant dieviškajam *Logos* – Jėzui Kristui Eucharistijos slėpinyje. Negana to, Jėzus Kristus asmeniškai laikosi savo Bažnyčioje, kuri, skelbdama Dievo žodį ir švęsdama sakramentus – pirmiausia Eucharistijos, tampa tikrąja abipusio bendravimo ir dialogo vieta. Meno ir muzikos panaudojimas liturgijoje irgi taip giliai paveikia žmogų, kad jis nebegali likti abejingas Dievo egzistencijai apskritai ir jo buvimui čia ir dabar. Todėl Ratzingeris ragina Bažnyčią iš naujo įsipareigoti maldai ir liturgijai kaip reliatyvizmo įveikimo būdui. Veiklus dalyvavimas Eucharistijoje išlaisvina žmogų iš reliatyvizmo diktatūros ir paskatina vėl pilnatviškai atrasti žmogui Dievo dovanotą asmeniškumą.

Jis taip pat ragina krikščionis liudyti savo tikėjimą kaip priemonę patraukti tuos, kurie nevaikšto į bažnyčią ar neturi galimybės išvysti krikščioniškosios liturgijos arba joje dalyvauti. Būtent tikintieji turi įtikinti pasaulį Jėzaus Kristaus vienatimumu ir tuo, kad jis vienintelis atneša tikrąją laisvę bei išganymą žmonėms ir visai

kūrinijai. Jei pasaulis regėtų tikrosios laisvės, gerumo ir džiaugsmo padarinius, kuriuos dovanoja santykis su trivieniu Dievu, jų šaltinio nebūtų taip lengva paneigti. Kartu Ratzingeris akina krikščionis atgauti pasitikėjimą ir gebėjimą protingai kalbėti apie savo tikėjimą, vadovaujantis šv. Petro pasakymu: „Būkite visuomet pasirengę įtikinamai atsakyti kiekvienam klausiančiam apie jumyse gyvenančią viltį“ (1 Pt 3, 15). Tada tikėjimas ir protas kartu skelbs Gerąją Naujieną ir ja gyvens.

Ratzingeris mano, jog tikrosios Tiesos pėdsakų galima atrasti kiekviename žmoguje, bet šiandien pasaulis to nenori pripažinti. Todėl šią valandą turi būti girdimas ryžtingas ir nedviprasmiškas krikščionių balsas: „Turime išdrįsti pakelti balsą prieš tai, kas XX a. pabaigoje laikoma „normalu“ asmeniui, ir iš naujo atrasti tikėjimą ir visą jo paprastumą... Ar turėtume stengtis daryti liturgiją prieinamesnę, moralinį mokymą lengviau įgyvendinamą, katechezę linksmesnę? O galbūt bent kai kuriais atvejais derėtų mažiau prisitaikyti, akcentuoti nepatogumą ir keblumą, kad vėl paakintume mūsų žmones suvokti, jog krikščionių tikėjimas turi būti „prieštaravimo ženklas“? Argi neturėtume ugdytis gebėjimo priešintis? Tokių sprendimų neįmanoma priimti artimai nepažįstant konkrečios bendruomenės ir jos poreikių, bet baiminuosi, kad tokie klausimai keliami per retai“ (3).

Ratzingeris siūlo pasauliui susigražinti pasitikėjimą žmogaus intelektu ir pripažinti apreikštą tiesą. Kad tarnauti būtina džiugiai ir vadovaujantis ne galia, bet tarnystės dvasia, jis pats savo nuostata liudijo nuo savo išventinimo į kunigystę 1951 metais, kai užrašui ant specialaus atviruko šiai progai atminti pasirinko eilutę iš Pauliaus Antrojo laiško korintiečiams: „Mes juk nesame jūsų tikėjimo viešpačiai, bet tik jūsų džiaugsmo talkininkai“ (2 Kor 1, 24). Tačiau savo įsitikinimus bei pozicijas jis sykiu gina bekompromisiškai ir aiškiai. Pasak jo, „krikščioniškojo visuotinumą iškeitęs taškas buvo ne galios troškimas, bet tikrumas dovanai gavus išganingą žinią ir atperkančią meilę; į tai teisę turi ir to savo būties gelmėse ilgisi visi žmonės. Misija buvo suvokta ne kaip plėtimasis galiai didinti, bet kaip pareiga perduoti tai, kas skirta kiekvienam ir ko kiekvienam reikia“ (4).

Jėga, galinti įveikti reliatyvizmo diktatūrą, yra tvirtas kiekvieno kataliko, ypač jaunuolių, tikėjimas. Pasaulis nepripažins visuotinio krikščioniškosios tiesos galiojimo, jei jo tos tiesos patrauklumu neįtikins džiugus ir taikus paprastų katalikų gyvenimas. Ne tik svarbu pažinti tiesą, bet ir gebėti ją perteikti kitiems. Tam būtina atnaujinti krikščionių tikėjimą ir protingai įsipareigoti Jėzaus Kristaus evangelijai, kuri yra vienintelis patikimas autentiško humanizmo pagrindas.

Pats Ratzingeris nuolatos ieškojo tiesos, o tiesa jam buvo Jėzus Kristus, vienintelis ir nepakartojamas Dievo apreiškimas. Štai kodėl reliatyvizmo, pliuralizmo, indiferentizmo ir kitokių „izmų“ verpetuose būtina išsaugoti tai, kad Tiesa yra viena, Apreiškimas yra vienas, kad išganymas ateina tik per mirštantį ir prisikeliantį Jėzų Kristų. *Mysterium paschale* turi būti gyvenimo pavyzdys kiekvienam žmogui, nes „žmogus gali būti pilnatviškai suprastas tik iš Dievo perspektyvos“ (5). Kai Dievo buvimas neigiamas ar tiesiog užmiršamas, žmogus atsiskiria nuo tiesos ir dėl to praranda savo laisvę. Išlaisvina tikta tiesa.

Dėl tos atskirties nuo tiesos reliatyvizmas ir yra tokia didelė grėsmė ne tik Katalikų Bažnyčiai ir jos nariams, bet ir kiekvienam asmeniui. Štai kodėl dabartiniam Katalikų Bažnyčios vadovui tiesos apie žmogų ir tiesos apie Dievą ieškojimas tebėra nepajudinamas tikslas: „Tačiau mes turime kitą matą: Dievo Sūnų, tikrąjį žmogų. Jis yra tikrojo humanizmo matas. „Suaugęs“ tikėjimas nėra nešamas mados ir paskutinių naujovių bangų; brandus tikėjimas giliai šaknijasi draugystėje su Kristumi. Ir būtent ta draugystė atveria mus tam, kas gera, bei teikia kriterijų, leidžiantį skirti tai, kas teisinga ir kas klaidinga, apgaule nuo tiesos“ (6).

Štai kodėl nenuostabu, kad Ratzingeris reliatyvizmą paminėjo *Pro Eligendo Romano Pontifice* homilijoje. Partiti Antrojo pasaulinio karo siaubai, Vatikano II Susirinkimo jaudulys, komunizmo mados išplitimas ir nuolatinė marksizmo ideologijos grėsmė buvo pakankami motyvai atvirai prabilti apie problemą pasaulio akivaizdoje. Tačiau dabar, kardinolą Ratzingerį išrinkus popiežiumi Benediktu XVI, gali kilti klausimas, ar jam vis dar rūpi reliatyvizmo problema. Atsakyti į tai reikia teigiamai. Negana to, skaitant jo tekstus kai kada net išryškėja, kad popiežius Benediktas XVI savo visą gyvenimą truncančią diskusiją su reliatyvizmu praturtina tolesnėmis įžvalgomis.

Štai popiežiaus Benedikto ištara apie prigimtinių moralinių įstatymų per susitikimą su Tarptautinės teologų komisijos nariais 2007 m. spalio 5 d. galima pavadinti ketvirtuoju reliatyvizmo įveikos būdu. Jis akcentavo, kad ši komisija yra iškėlusai sau tikslą „pateisinti ir išdėstyti visuotinės etikos pagrindus – etikos, priklausančios didžiajam žmonijos išminties paveldui, tam tikra prasme laikytinam protu apdovanoto kūrinio dalimi amžinajame Dievo įstatyme“. Ta tema nėra išskirtinai ar daugiausia konfesinė, net jei aiškinama ir plėtojama krikščioniškojo apreiškimo ir žmogaus atbaigimo Kristuje požiūriu (7). Benediktas XVI taip pat primena Katalikų Bažnyčios katekizmo teiginį: „Prigimtiniu dorovės įstatymu išreiškiami pirmutiniai ir esminiai

dorovinį gyvenimą tvarkantys įstatymai. Dorovinio įstatymo šerdis yra trokšti Dievo bei jam, visokio gėrio šaltiniui ir teisėjui, paklusti bei kitą žmogų suvokti kaip lygiavertį. Pagrindiniai šio įstatymo įsakymai išdėstyti Dekaloge. Įstatymas vadinamas prigimtinu ne todėl, kad turėtų ką nors bendra su neprotingų būtybių prigimtimi, bet kad jį skelbiantis protas priklauso žmogaus prigimčiai“ (1995).

Popiežiaus Benedikto XVI supratimu, mokymu apie prigimtinių įstatymą pasiekiami du tikslai: pirmiausia parodoma, kad krikščioniškojo tikėjimo etinis turinys neprimetamas žmogaus sąžinei iš išorės, bet yra neatšiejamas nuo žmogaus prigimties. Antra, pats prigimtinių įstatymo pagrindas prieinamas bet kokiai protu apdovanotai būtybei. Taip padedamas pagrindas, leidžiantis įsitraukti į dialogą su visais žmonėmis pilietinėje ir pasaulietinėje visuomenėje ir nebėra poreikio išradinėti aplinkybėmis paremto moralumo.

Šiandienės sekuliarizuotos Vakarų visuomenės problema ta, kad joje vyrauja pozityvistinė įstatymo samprata, kai žmonija ar piliečių dauguma tampa galutinis bet kurio įstatymo šaltinis. Tai dažnai laikoma pagrindine demokratijos sąlyga, tačiau ne visada apsaugo bendrąjį gėrį, negana to, tampa priemone galiai siekti. Vidinis ryšys tarp Evangelijos ir prigimtinių įstatymo turi būti subalansuotas su autentiško žmogaus gėrio, įkūnijamo civiliniais įstatymais ir asmeniniais sprendimais, paieška (8). Jei racionalumas nesiremia ryšiu su kūrybinguoju Protu kaip jo šaltiniu, didžiuliu sprendimų gali būti klaidingi ir dažnai tokie būna. Pasak Benedikto XVI, „jei dėl tragiško kolektyvinės sąžinės aptemimo skepticizmui ir etiniam reliatyvizmui pavyktų ištrinti pagrindinius prigimtinių moralės įstatymo principus, smarkiai pažeisti būtų ir pačios demokratinės santvarkos pamatai“ (9). Vadinas, individo ir visuomenės žengimas tikrosios pažangos keliu įmanomas tik visiškai suvokiant prigimtinių moralės įstatymo nelygstamą vertę kultūroje ir pilietinėje bei politinėje visuomenėje.

Alasdairas MacIntyre'as savo klasikinėje Vakarų moralinės sumaišties studijoje *After Virtue* („Po dorybės“) lygina tamsiuosius viduramžius su barbariškumu kultūros, kur reliatyvizmas sujungtas su savavališkumu, o emocija pakeitusi protą kaip sprendimo arbitras. Jau 1981-aisiais, kai knyga pirmą kartą pasirodė, MacIntyre'as išreiškė savo nerimą ir viltį: „Šį kartą barbarai netyko už sienų, jie jau kurį laiką mus valdo. Dėl tokios keblios padėties iš dalies kalti esame patys, mat mūsų suvokimas apie tai nepakankamas. Laukiame ne Godo, bet kito – neabejotinai labai skirtingo – šv. Benedikto“ (10). Galima sakyti, kad ši pranašystė išsipildė

sulaukus dabartinio popiežiaus Benedikto, suvokiančio ir uoliai besigrumiančio su tamsa, skleidžiamą reliatyvizmo ir jo sekėjų.

Galiausiai savo paskutinėje enciklikoje *Caritas in veritate* popiežius Benediktas XVI rašo: „Meilė tiesoje, Jėzaus Kristaus paliudyta savo žemišku gyvenimu ir pirmiausia mirtimi bei prisikėlimu, yra pagrindinė varomoji kiekvieno asmens ir visos žmonijos tikrojo vystymosi jėga“ (11). Būtent Jėzuje Kristuje žmonės pašaukti gyventi tiesa ir savo gyvenime atspindėti Kristaus veidą. Tą Kristaus veidą atspindi meilė, mat nepraktikuojant meilės autentiškas krikščioniškasis tiesos liudijimas stokos įtikinamumo ir bus lengvai atmestas šiandienių kultūrinių ir socialinių standartų, linkusių reliatyvizuoti bet kokią tiesą.

Nuorodos

- (1) Allen. *The Rise of Benedict XVI*, 9.
- (2) Ciceronas. *De Oratore*, II, 9.
- (3) Ratzinger. *Faith as Conversion–Metanoia*, in: *Principles of Catholic Theology: Building Stones for a Fundamental Theology*, 57.
- (4) Ratzinger. *Christ, Faith and Challenge of Cultures*.
- (5) Ratzinger. *Truth and Tolerance*, 254.
- (6) Ratzinger. Homilija per šv. Mišias *Pro Eligendo Romano Pontifice* (2005 04 18).
- (7) Benediktas XVI. Kreipimasis į Tarptautinės teologų komisijos narius (2007 10 05).
- (8) Benediktas XVI. *Christ Our Hope*, 28.
- (9) Benediktas XVI. Kreipimasis į Tarptautinės teologų komisijos narius (2007 10 05).
- (10) Alasdair MacIntyre. *After Virtue: A Study of Moral Theory*. University of Notre Dame Press, 1981.
- (11) Benediktas XVI. Enciklika *Caritas in veritate*, 1.